

Tragedin i Telavåg

Under andra världskriget var Telavåg utanför Bergen utskjppningshamn för flyktingar och samlingsplats för hemliga agenter. När de tyska ockupationsmyndigheterna fick nys om detta straffades samhället skoningslöst.

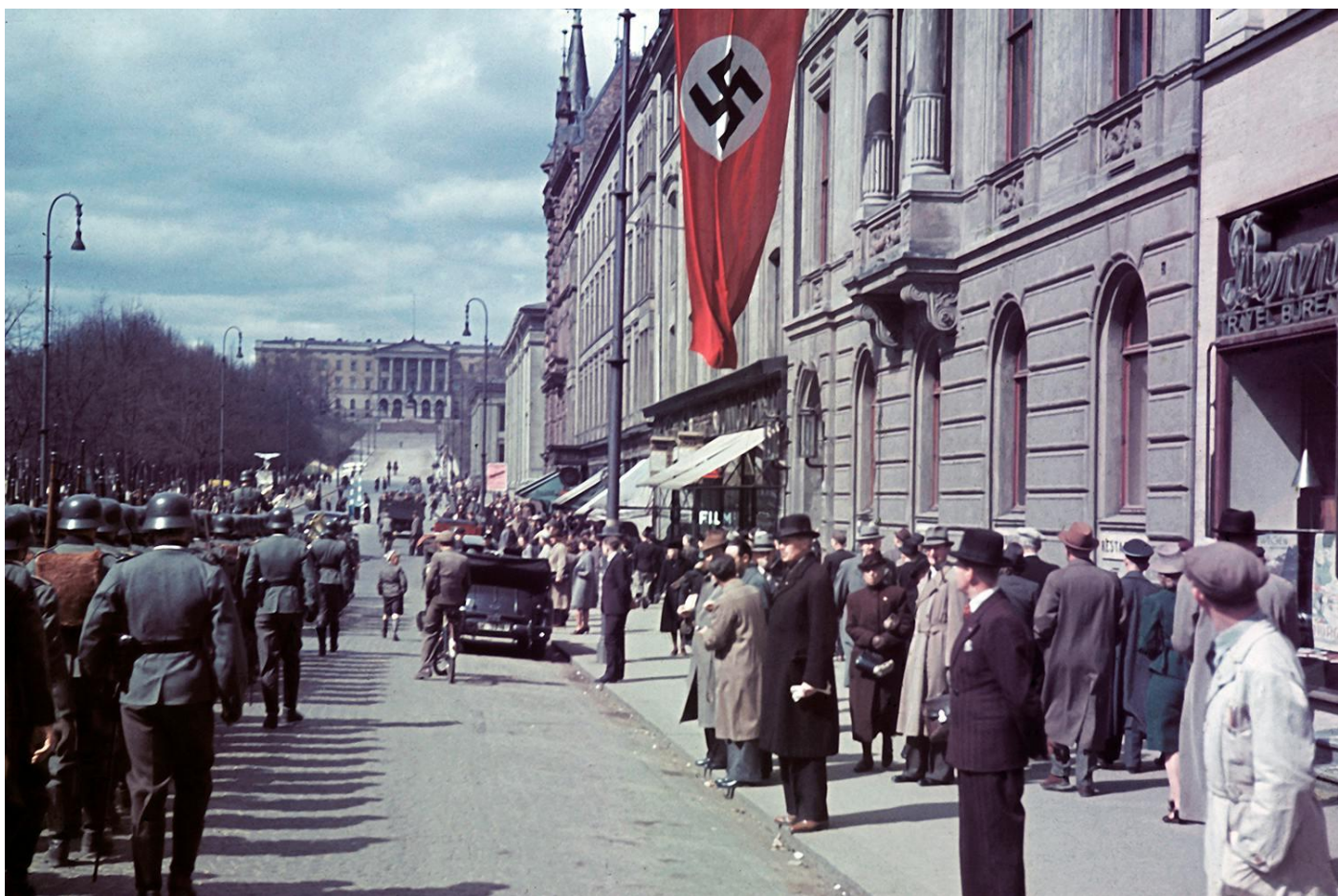

Husen i Telavåg sprängdes av den tyska ockupationsmakten.

Dagens Telavåg ser ut som vilken norsk kustby som helst. Vita och röda hus är liksom utströdda längs en klippig bukt. Här finns guppande båtar och ringlande serpentinvägar. I ena änden ligger en liten idrottsanläggning, ute i havet flera laxodlingar. Bygden andas norskt välstånd. En sak skiljer dock Telavåg från andra byar på norska Vestlandet: utöver några sjöbodar finns här inte en enda byggnad som är äldre än 75 år – eller 74 för att vara exakt. Skälet är att byn utplånades i maj 1942 på order av Reichskommissar Josef Terboven, Nazitysklands norska »vicekung«. Sett till andra världskriget i stort är Telavågstragedin bara en bland tusentals andra fruktansvärda händelser, men i Norges historia har byns öde en särställning. Den är en berättelse om ockupation, motstånd, övergrepp, fångenskap och död. Men också om återuppståndelse.

Invasjonen av Norge 1940

Den 9 april 1940 inleddes operation Weserübung Nord, Nazitysklands invasion av Norge (invasionen av Danmark kallades Weserübung Süd). De tyska styrkorna svepte genom dalgångarna som en vårfloed och den 10 juni kapitulerade de sista norska styrkorna. Norge var i Hitlers våld och naziväldet var allt annat än populärt. Befolkningen flydde landet, ofta för att ansluta sig till de norska styrkorna i exil. Österut, över de oländiga gränstrakterna till Sverige, inleddes en folkvandring som till slut räknade omkring sextiotusen normän. Andra valde dock en annan, farligare, flyktväg och det är där som berättelsen om Telavågs undergång börjar. De våghalsiga valde att försöka nå friheten västerut, över Nordsjön, till de brittiska Shetlandsöarna, utslängda i Atlanten norr om Skottland. Denna flyktväg kom att kallas för Engelskfarten eller Nordsjøfarten.

Den 9 april 1940 invaderade Tyskland Norge. På fotot från våren 1941 marscherar tyska trupper längs Oslos paradgata Karl Johan.

Nära 3000 flydde över Nordsjön

Den tyska ockupationsmakten insåg snabbt det omöjliga i att övervaka Norges långa, vindlande kust. När Terboven den 26 september 1941 kungjorde att det var belagt med dödsstraff att fly eller förbereda flykt till en fiendlig stat, så var det liktydigt med ett erkännande av detta misslyckande. Under kriget flydde 3 293 människor – mest män, men också en del kvinnor och barn – västerut över den ofta stormiga Nordsjön. Man gav sig av i allt som flöt: fiskebåtar, segelskutor, kajaker, roddbåtar och till och med racerbåtar. Det var ett vågspel. Enligt den norske journalisten och militärhistorikern Ragnar Ulstein kostade Englandsfarten totalt 321 människors livet. Hälften drunknade under överfarten, resten togs av tyskarna och avrättades eller dog i fångenskap.

Telavåg viktigt för Englandsfarten

Telavåg kom att spela en viktig roll för Englandsfarten. Byn låg bortom de stora farvågarna. Det var sällan några tyska soldater visade sig där. Orten, som hade en fin hamn, ligger nästan spikrakt öster om Lerwick, som är huvudort på Shetlandsöarna. Med fiskebåt låg Telavåg omkring trettio timmars resa från friheten. Redan i maj 1940 föll två av traktens unga män för frestelsen och flydde till Lerwick. Det gick mer än ett år innan nästa flyktningbåt avgick från Telavåg, men därefter tätnade trafiken. Från juni 1941 till januari 1942 lämnade nio båtar med totalt 147 personer Telavåg. Av dessa båtflyktingar kom nästan femtio från samhället – omkring en tiondel av bygdens befolkning. De som hjälpte till att arrangera resorna ansträngde sig inte särskilt mycket för att dölja sina förehavanden, nästan som om det hela bara var ett pojkboksäventyr. Först i efterhand, när det redan var försent, insåg Telavågsborna vilka krafter de hade utmanat.

Arne Værum var en av agenterna i Kompani Linge som kom till Telavåg i en fiskebåt från Shetlandsöarna.

SOE-agenter från Shetlandsöarna till Norge

Hösten 1940 inleddes också en hemlig omvänd trafik – från Shetlandsöarna till Norge. Ansvarig för den var en av Storbritanniens hemligaste organisationer: Special Operations Executive (SOE), Norwegian Section. Denna bestod av norska sjömän vilka smuglade över spioner, sabotörer, vapen och radiosändare till Norge med hjälp av små fiskebåtar. De kallade sig för »Shetlandsgjengen«, Shetlandsgänget. Snart fick man upp ögonen för Telavåg. På förmiddagen den 22 februari 1942 hördes ljudet av en 60 hästkrafters June-Munktellmotor i Telavågs hamn. Det var fiskebåten M/B Olaf som löpte in. Last: vapen och Tor Guldbrandsen. Den senare ingick i specialförbandet Kompani Linge och hade i uppdrag att etablera motståndsceller på Østlandet. Besättningen kontaktade byns starke män, Josef Øvretveit och Laurits Telle, vilka hade organiserat flera Engelsfarer. Dessa och ett par andra karlar från trakten hjälpte till med att gömma undan vapnen och få iväg sabotören.

Två män från Kompani Linge

Allt gick bra, och det blev ytterligare en resa från Shetlandsöarna till Telavåg. I skymningen den 19 april återvände M/S Olaf. Tio ton vapen, ammunition, mat, radiosändare och tobak lossades och gömdes med hjälp av Laurits Telle och dennes son Lars. Två män från Kompani Linge, Arne Værum och Emil Hvaal, steg i land. Medan de väntade på att få grönt ljus för att fortsätta sina uppdrag fick de logi hos familjen Telle. Det var nu som någon skvallrade. En Telavågbo var missnöjd med en skeppsaffär som han gjort med Laurits Telle och som hämnd anmälde han för myndigheterna att Telle hade en illegal radioapparat hemma hos sig. Lördagen den 25 april anlände en civilklädd polis från Stapo, Statspolitiet – en nazistisk poliskår med norsk personal. I Telavåg misstogs den okände, vardagsklädde norrmannen för att vara Engelsfarare. Stapomannen spelade med, och när han lämnade byn visste han att Telle arrangerade flyktresor till Shetlandsöarna – och att han hade två mystiska gäster boende hos sig.

Rikskommissarie Josef Terboven (i solglasögon) kom till Telavåg torsdagen 30 april 1942. Samma dag började tyskarna spränga husen i den lilla fiskebyn.

SS-män till Telavåg

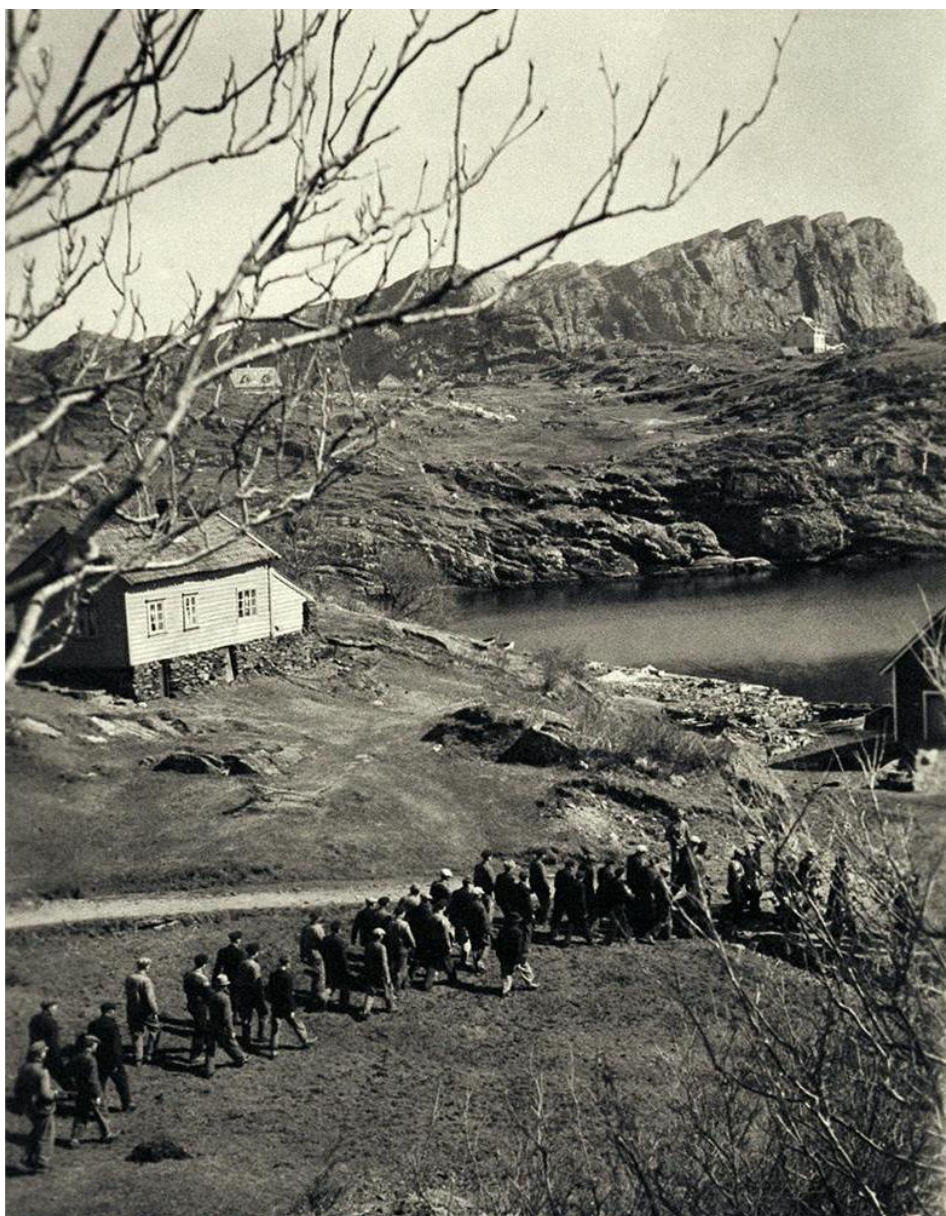
När polismannen rapporterade sina iakttagelser till högre ort hade familjen Telle redan räknat ut att han varit något annat än han utgett sig för. Laurits Telle bad nu de inneboende Lingemännen att genast lämna huset. En av dem mådde dock dåligt, varför de fick stanna. Detta beslut skulle komma att kosta över femtio människors liv. Tidigt på morgonen den 26 april gled ännu en båt in i Telavåg. Fyra tyska säkerhetspolis, tillika medlemmar av SS, en norsk polis och en tolk steg iland. De trodde att de skulle arrestera två Englandsfarare och tog det ganska lugnt – en av SS-männen var rentav obeväpnad. Men Værum och Hvaal var inga vanliga normmän på flykt, utan elitsoldater på hemligt uppdrag.

Tre döda i eldstrid vit Telles hus

När de tyska säkerhetspoliserna överraskande dök upp insåg Lingemännen att tortyr och avrättning väntade. De fick fram sina pistoler och skottlossning utbröt. När vapnen tystnade var Værum död och Hvaal svårt sårad, tillsammans med en av de tyska poliserna. Hade detta varit allt kanske Telavåg kunde ha klarat sig, men i familjen Telles hem låg också två döda SS-män. Avgrunden öppnade sig. Snart myllrade Telavåg av tyskar. Ett dussin bybor arresterades direkt och fördes till Bergen för förhör eller tortyr. Dagarna som följde uppdagades vidden av bygdens engagemang i motståndsrörelsen. I hus, sjöbodar och hålor hittade tyskarna vapen och ammunition, handgranater och »helvetesmaskiner« (bomber), fältproviant och radiosändare.

Terboven gav orden att förstöra Telavåg

Nu informerades Terboven om saken, och han iklädde sig villigt rollen som Telavågs bödel med, som han sa, order direkt från Hitler. Nu skulle han statuera ett skräckinjagande exempel för Norges motsträviga invånare. Han gav order om byns totala förstörelse, och att 18 tillfångatagna Englandsfarare skulle avrättas. Att dessa hade gripits i Ålesund och inte hade med Telavåg att göra spelade ingen roll. De sköts i Trandumskogen utanför Oslo den sista april.

Den 30 april 1942 fördes Telavågs män och pojkar mellan 16 och 60 till väntande båtar i hamnen. Så småningom skulle de hamna i tyska koncentrationsläger.

Telavågs män samlades ihop

Samma morgon vaknade Telavåg till vapenskrammel och ilska rop. SS-soldater samlade med hugg och slag ihop alla män och pojkar i byn som var mellan 16 och 60 år. Dessa 66 personer föstes in i Laurits Telles hem, varpå sprängladdningar apterades under huset. Ingen sa något om vad som väntade. Timmarna gick. Till slut kom en slank, halt man med runda glasögon vandrande nerifrån hamnen: rikskommisarie Josef Terboven själv. Han var omgiven av ett stort följe av högt uppsatta tyskar som just hade bevistat de två SS-männens begravning inne i Bergen. Nu fick sällskapet en makaber guidning på platsen för eldstriden några dagar tidigare. Samtidigt föstes Telavågs män ut på tunet. En lysgranat sköts upp och samtidigt sprängdes familjerna Telles, Øvreteits och Nipens hus i bitar. Medan ruinerna brann tvingades byns män ombord på väntande båtar. Det var sent på eftermiddagen när båtarna gled ut ur hamnen och försvann bakom klipporna. Nästan hälften av fångarna skulle aldrig mer återvända till Telavåg.

Pionjärkompani utplånade Telavåg

Dagen därpå tillfångatog tyskarna byns resterande 268 invånare. Bara några få hade vågat eller lyckats rymma. Den yngsta av de gripna var endast två veckor gammal, den äldsta 93 år. De fick spendera en orolig natt i byns ungdomshus, innan de nästkommande dag också fördes bort. Följande vecka sprängde och brände ett tyskt pionjärkompani resten av byn. Bara ett par sjöbodar undkom förstörelsen. Alla båtar i byn var redan sänkta eller konfiskerade, all boskap bortförd och man hade till och med fyllt igen brunnarna. Telavåg, en gång en välmående by med fyrahundra invånare, fanns inte längre.

I maj 1945 besökte pressen ruinerna av Telavåg.

Männen till Grini och Sachsenhausen

Telavågs män internerades först i Sandviken skola i Bergen. När förhören var avklarade fördes de till Grini, ockupationsmaktens fängelse för politiska fångar utanför Oslo. Det dröjde dock inte länge innan det bar av söderut för 72 av männen. Den 27 maj 1942 kunde de läsa orden »*Arbeit macht frei*« när de gick genom lägergrinden till koncentrationslägret Sachsenhausen, norr om Berlin. Här fanns självfallet ingen frihet; bara tvångsarbete, svält, sjukdom och misshandel. Den förste Telavåg fångens dukade under efter bara två månader. När Folke Bernadottes »vita bussar« rullade in i lägret den 15 mars 1945, hade 31 av Telavågs män dött i Sachsenhausen eller Natzweiler-Struthof-lägret i Frankrike. De med tyska ögon värsta förbrytarna förblev fängslade i Norge, även om några av dem så småningom skickades vidare till koncentrationsläger. Laurits Telles son Lars dömdes till döden. Den 19 oktober 1943 arkebuserades han i Trandumskogen tillsammans med Emil Hvaal, som hade överlevt de nio kulor han hade träffats av under skottlossningen i Telavåg. De 268 från Telavåg internerades på en skola strax söder om Bergen. Några fördes bort för förhör och återvände med märken på kroppen. Den 15 juni förflyttades de äldre männen och kvinnorna till Framnes Ungdomsskule, belägen på en liten halvö i en fjord några mil österut. Ett par dagar senare bestämde rikskommisariatet att mödrar och barn under sex år skulle följa efter, men inte övriga fångar: 109 äldre barn och unga kvinnor.

Kvinnor och barn till tvångsarbete

Den 21 juni blev den värsta dagen. Familjer splittrades och ingen visste för hur länge. Beväpnade SS-soldater verkställde separationen, under skrik och gråt. Två kvinnor bröt samman totalt. Josef Terboven hade bestämt att dessa 109 barn och unga kvinnor, som straff för sina »krigsbrott«, skulle skickas till Østlandet för tvångsarbete eller nazistisk fostran. Blind slump och norsk förslagenhet torpederade dock Terbovens planer. Först bröt scharlakansfeber ut, sedan difteri. Detta var smittsamma sjukdomar som lätt kunde få fäste i ockupationsarmén, varför transporten ställdes in två gånger.

Idag är Telavåg helt återuppbyggt.

Under tiden lyckades en norsk läkare skrämna tyskarna med den hotande smittorisken så att hela företaget ställdes in. Den 17 augusti kunde kvinnor och barn återförenas i Framnes. Livet i Framnes gick in i en märklig vardagslunk där de vuxna arbetade och barnen gick i skola. Det hölls dop för nyfödda och begravningar för de som dog. I maj 1944 frigavs fångarna plötsligt. Den tyska ockupationsmakten hade kommit på att Framnes skola kunde användas till något bättre än att hålla ett par hundra gamla, kvinnor och barn fångna.

Fler norska byar förstördes

Byinvånarna förbjöds att återvända till Telavåg, som skulle vara utplånad för all framtid, och fick under resten av kriget inhysas hos släkt, vänner eller välvilliga främlingar. Och så kom freden. Klockan 10.40 den 28 maj 1945 rullade ett blomstersmyckat tåg in på Bergens järnvägsstation. Männen från Telavåg klev av och kunde återförenas med sina familjer på perrongen. Telavåg var inte den enda norska ort som totalförstördes under kriget. I april och maj 1940 utplånades flera städer av tyska bombplan. Under slutet av kriget förstörde retirerande tyska trupper stora delar av Finnmark och Nord-Troms, där bostadshus, fabriker, broar och kyrkor lades i ruiner. Denna förstörelse var en del av krigföringen, medan tragedin i Telavåg var »ren terror« som historikern Arnfinn Haga har sagt. Som sådan var den utan motstycke i Norge.

Telavåg återuppbyggdes

Återuppbyggnaden av Telavåg blev därför en viktig symbolfråga efter kriget. Den bittra sanningen var dock att alltför få av byns män hade överlevt kriget för att invånarna skulle kunna klara det på egen hand. Med statsbidrag, lån och gåvor – och ironiskt nog med tyska krigsfångar som arbetskraft – lät det sig dock göras. Den 9 september 1949 ordnades en stor högtid för att fira Telavågs återuppståndelse. Nästan hälften av byns vuxna män var borta för alltid, men detta var ändå en slags seger.

Text — Magnus Olofsson

22 oktober 2019

Publicerad i Populär Historia 5/2016